

OD AGRESIVNOSTI DO INICIATIVNOSTI

Peter Praper

IZVLEČEK

Agresivnost je fenomen, ki ima prav posebno mesto v človekovem preučevanju samega sebe. Na eni strani nas okupira morda še bolj kot seksualnost, na drugi pa je prav gotovo še bolj kot seksualnost tabuirana. Nenavadno je to, da se v mnogih pogledih oboje prepleta, kot se prepletata življenje in smrt. Sta libido in agresivnost, ljubezen in mržnja, sprejemanje – dopuščanje in agiranje – reagiranje dve plati istega kovanca, kot sta življenje in smrt?

Napačno bi bilo domnevati, da so te teme prisotne predvsem v psihoanalizi kot obliki samozavedanja, klinične prakse in znanosti. Agresivnost je tema stalnica v filozofiji, sociologiji, ne nazadnje pa tudi v umetnosti – od mitologije do današnjih izraznosti. Za sodobni film slišimo celo kritike, da ob seksualnosti in agresivnosti ni ostalo v njem nič drugega.

Problem, ki nas ob tem pesti, je v tem, da lahko opazamo neposredno le derivate agresivnosti, ki se kažejo v človekovem doživljanju in vedenju, intrapsihično in interpersonalno ali celo širše socialno. Ali obstajata izvorno libidno in izvorno agresivno, gona, ki predstavljata energetska osnova, sprva biološko in nevrofiziološko determinirano – torej nivo, ki ne prenese nobenega vrednotenja v stilu dobro – slabo, dopustno – nedopustno, lepo – grdo..., dokler se ta energija ne veže v specifične aspekte kompleksne dinamično motivacijske organizacije?

Ključne besede: Agresija, agresivnost, psihoanalitična teorija.

ABSTRACT

Aggression or aggressiveness - a phenomenon that may occupy our attention to the drive same as human sexuality or even more, has been accompanied with strong taboos. In many aspects libido and aggression are opposed as the life and death itself, as love and hatred, good and evil. It seems as if the aggressiveness may only be destructive, connected to the affect, and in the other extreme of constructive behaviour or positive affect. However, research work during last thirty years supports the different idea. Aggressiveness may primarily be non-destructive and non-affective force, the need for mastery, assertiveness, self recognition and individuation. Connected to massive feelings of displeasure it may become destructive and affective.

Key words: Aggression, Aggressiveness, Psychoanalytic Theory.

V svojem prispevku bom izhajal pretežno iz sodobne psihoanalitične misli, vendar ne izključno. Duh današnjega časa (Zeitgeist) odseva zavedanje o kompleksnosti fenomenov, kot je agresivnost, in tudi našo pripravljenost prisluhniti tokovom različnih znanosti, od fizike, kemije, biologije in (nevro)fiziologije do filozofije, sociologije in psihologije, posebno še tam, kjer se skrivnostno srečujejo.

V psihoanalizi sami skozi razvoj teorij gonov, seksualnosti in agresivnosti, afektov, nauka o nevrozah...odseva na eni strani želja ohraniti jasne koncepte po vzoru mehanicistične gotovosti in vzročno posledične povezanosti, na drugi strani pa je očiten prehod v modele »organizirane kompleksnosti.« Emde (1989, v Greenspan in Pollock 165-227) izraža obžalovanje, da je bil Freud izoliran od tokov komunikacije na univerzah in, da je kljub svoji zagnanosti v razvijanju psihoanalitične misli težko opuščal dobro formulirane koncepte, ki jih je povozil čas. Tako se Freud pogosto znajde v protislovju s samim seboj in je potem naslednikom prepuščeno, kako te koncepte ponotranjajo in asimilirajo skozi svoj čas. Ne nazadnje je v razvoju psihoanalize potrebno prerasti in zapustiti obdobje Freudove velike avtoritete, kar do danes mnogim predstavlja pravo travmo. Zatem je potrebno pogledati tudi čez plotove, tja na vrtove drugih znanosti, kjer prav tako rastejo »rož'ce in trnje« na svojstven način.

Izvor in pomen pojma agresivnost

Starogrški in latinski izvori pojma agresivnost (agresija) in raznih izpeljank vključujejo tako konstruktivni kot destruktivni vidik pomena: *agredior* (stopiti naprej, izraziti zahtevo, ukrepati, začeti, poskusiti, napasti), *agressio* (steči, pričeti dejanje, govor...), *agreuo* ali *agreeo* (loviti, ujeti), *agrei*, *agrite* (imperativ: na noge, gremo!). (Glej Bradač, 1980, st. 29 in Dokler, 1915, st. 7.)

Zakaj se je skozi srednji vek ohranil skoraj izključno destruktivni pomen pojma agresivnost, lahko le ugibamo. Vendar pa je Adler ujel konstruktivno prospektivni pomen agresivnosti kot psihične energije in leta 1908 izpostavil

vprašanje, ali ne gre pri tem za libido komplementarni gon. To je bilo tudi jedro spora s Freudom in v nekaj letih povod, da sta se razšla. Adler pa je svojo hipotezo skrbno preverjal v okolju kliničnega dela in opazil, da ljudje, ki ne najdejo poti za konstruktivno agresivnost skozi udejstvovanje, razvijejo občutke ali celo kompleks manjvrednosti. Agresivnost je torej motor udejstvovanja, ki omogoča samouveljavljanje – samoaktualizacijo. Ta koncept postane sidrišče Adlerjeve individualne psihologije, ki je nastajala iz spoznanj, da gre za procese individualizacije. Ta ideja je poganjala mnoge ugledne Adlerjeve učence, od Maslowa, ki ga danes jemljejo za začetnika humanistične psihologije, do Maya, enega od utemeljiteljev eksistencialne analize.

Freud sam ni ostal gluha za te ideje in je dolga leta postopoma spreminjal teorijo gonov, sprva libido teorijo, v teorijo dveh gonov.

Freudova teorija agresivnosti

Jones je že leta 1935 (po Parens, 1989) opazil, kako je Freud gradil teorijo gonov po fazah, pri čemer je agresivna komponenta vseskozi prisotna, čeprav ji sprva ne namenja statusa avtonomnega gona. V prvi fazi je poudarjen antagonizem med libidno (seksualno) energijo, potrebno za ohranitev vrste, in ego samoohranitveno (self-preservative) energijo (1905 do 1912). V tem obdobju za Freuda agresivnost sama zase ni bila pomembna, je pa navajal cel spekter manifestacij, v katerih se izraža – skozi krutost in sadizem, kontrolo in oblast, tja do spretnosti in obvladovanja ter odločnosti. V drugi fazi se Freud ukvarja z nasprotjem med objektno ljubeznijo in samoljubeznijo ob fenomenih narcisizma (1914 do 1920), kar je razburkalo razumevanje prvega razločevanja: Če drži koncept o vase usmerjenem libidu, zakaj potem govoriti o ego (samo) ohranitveni energiji? Freud je sam menil, da oboje nakazuje skupne težnje. V tretji fazi (1920 – Beyond the pleasure principle) Freud oblikuje teorijo dveh gonov, vendar še vedno povezuje seksualno energijo (in ohranitev vrste) in samoohranitveno energijo s seksualnostjo in slo po življenju (eros), agresivnost pa vidi kot samodestruktivno slo po smrti

(tanatos). Prva združuje, druga razdružuje. Eksternalizacija tanatosa se kaže kot agresivno vedenje navzven – manifestacija samodestruktivnih impulzov, usmerjenih navzven. Samodestruktivnost je potemtakem prav tako izvorna in biološko determinirana energija gonov. Seveda pa je povsem druga pesem najti dokaze za takšno trditev. Pokazalo se je, da je agresivnost še bolj zmuzljiva kot libidnost. Zato so mnogi postavili pod vprašaj trditve:

- da goni predstavljajo psihično energijo, ki se obnaša kot energija nasploh;
- da ta energija ustvarja tenzijo in razbremenitev te tenzije olajšanje, kar ima samo po sebi motivacijski pomen;
- da težnje gonov motivirajo vsako vedenje;
- da energija gonov prihaja iz območja meje med telesnim in psihičnim in
- da je agresivno (destruktivno) vedenje psihična reprezentacija težnje po smrti.

Korektno je dodati, da je Freud včasih uporabljal izraz »destruktivnost«, drugič spet »agresivnost«. Čeprav enega in drugega ni definiral, raba nakazuje razlikovanje med destruktivnimi in konstruktivnimi derivati agresivnosti. Poleg tega je Freud predvidel tudi socializacijo obeh gonov v obliki medsebojne nevtralizacije, kar je pobudilo raziskave skozi razvojni proces. Freud sam (1930) je menil, da moramo destruktivni gon zavirati v njegovih ciljih in ko nam to uspe, ego doživlja zadovoljstvo ob tem, ko s samoobvladovanjem vzpostavi kontrolo nad naravo (impulzi). Samoobvladovanje in odločnost sta torej sekundarna dosežka. Hartmann, Kris in Loewenstein (od 1939 do 1955) so z vidika razvijajoče se ego psihologije raziskovali procese nevtralizacije agresivnosti in zaključili, da z nevtralizacijo agresivnost kot energija ostane na voljo ego za nadaljnjo strukturalizacijo, predvsem za razvoj bolj sofisticiranih obrambnih mehanizmov. Seveda nas takšna interpretacija danes kar sili v diskusijo, saj je povsem verjetno, da ego, s tem ko vzpostavlja kontrolne mehanizme, vključno s kognitivno kontrolo, sposobnostjo predvidevati in kontrolirati realnost, ne potrebuje več silovitega napora, kako neposredno blokirati in obvladovati agresivne impulze.

Obstaja kar nekaj problemov, ki na tem nivoju ostajajo nerešeni:

- Vse od spora med Adlerjem in Freudom ostaja odprto vprašanje, ali je agresivni gon kot energija samouresničevanja sam po sebi konstruktiven in se manifestira v destruktivnih derivatih takrat, ko je samouresničevanje blokirano, ali je agresivnost po svoji naravi destruktivna in se z nevtralizacijo socializira in spreminja v službi ega v konstruktivno silo. Je osnovni cilj agresivnosti res destrukcija?
- Ali ne kaže razumeti libida in gona po samoohranitvi kot izraz skupne kategorije gona življenja?
- Po razvoju strukturne teorije se vsiljuje vprašanje, ali ego adaptacijski mehanizmi organizirajo le kontrolni sistem, ki blokira neposredno manifestacijo impulzov gonov, ali vstopa v to razmerje z lastnimi (ego) težnjami po (samo) obvladovanju in (samo)kontroli.
- Posebna slabost teorije gonov je njeno prekrivanje s teorijo afektov, čemur sledi mešanje libida z ljubeznijo ter spolnostjo in agresivnosti z mržnjo, zavistjo in ljubosumjem.

Agresivnost in čustva

Od časov, ko je bila Freudova teorija gonov libido teorija, jo še vedno prekrivajo s teorijo seksualnosti in teorijo afektov. Teorija gonov se torej prekriva s teorijo afektov tudi potem, ko vključuje agresivnost. Ta nejasnost je opazna v klasični psihoanalitični metapsihologiji. Preučevanje gonov kot energije vodi do vprašanj napetosti zaradi prisotne težnje in razbremenitve napetosti ter do spremljajočega doživljanja neugodja (ob napetosti) in ugodja (ob razbremenitvi). To nas pripelje do tega, da domala enačimo libidni gon z doživljanjem pozitivnega čustvenega stanja in agresivni gon z doživljanjem negativnega čustvenega stanja. Čeprav utrjeno v človekovem dualističnem doživljanju sebe in sveta, je to napačno z dveh vidikov: prvič, afektivno doživljanje je le spremljajoča komponenta dinamike gonov in drugič, tako pritisk libidnega kot agresivnega gona lahko pogojujeta stanje napetosti in neugodja, razrešitev napetosti pa se lahko poveže z doživljanjem ugodja v obeh primerih. Torej se lahko tako libidna kot agresivna dinamika povezuje z doživljanjem ugodja ali neugodja. Čustveno doživljanje je torej visoko

sestavljena, kompleksna struktura, ki pa jo kaže ločiti od gonov ali teženj samih.

Freud sam (1923, 1926) je postopoma razvil »organizacijski model afektov«, po katerem je čustvena komponenta sestavljeno doživljanje, v katerem ni več mogoče ločiti kognitivne od konativne komponente, oboje pa je prepletено tako na nezavednem kot na zavestnem nivoju. Na podlagi študija nezavedne krivde in tesnobe je Freud prepoznal motivirajočo in organizirajočo vlogo afektov, ki se kaže v aktivni vlogi kognicije, obramb, simptomov, hkrati pa postaja jasno, da so afekti avtonomne strukture z adaptacijsko funkcijo, kot to drži tudi za izvorno, libidno in agresivno energijo gonov.

Kernberg (1984, 1990) skuša ločiti nivoje funkcioniranja elementov motivacijskega sistema od instinktov (vrojenih in s pomočjo učenja organiziranih bioloških potreb, kot se kažejo v akcijah hranjenja ali borbe - bega), teženj gonov, ki se iz vrojenih predispozicij zdiferencirajo in organizirajo kot psihične težnje, do čustvenega doživljanja, ki se na podlagi vrojenih predispozicij aktivira v objektivnem odnosu skozi učenje ob situacijah ugodja in/ali neugodja. Kot bi zlagal kocke, se tako zgradi motivacijski sistem.

Diferenciacija gonov na eni strani in afektov na drugi potekata z roko v roki z diferenciacijo ponotranjenih objektnih reprezentacij.

Običajno vse te komponente razumemo kot psihoanalitične pojme libidnega in agresivnega gona. Nekateri skušajo s poudarjanjem afektov ali celo objektnega odnosa, fenomenov navezanosti in/ali frustriranosti nadomestiti teorijo gonov, kar bi po mnenju Kernberga (1990, str. 7) bilo napačno.

Agresivnost in adaptacija

Hartmann, Kris in Loewenstein so leta 1949 (po Parens, 1989) objavili mojstrski prispevek, ki je v ZDA dolga leta veljal za klasično psihoanalitično teorijo agresivnosti. Naslanja se na izhodišče, ki ga je Hartmann razvijal že od

leta 1939 (glej Praper, 1999), da je ego avtonomna struktura, ki se razvija iz lastnih dispozicij psihičnih funkcij, ki jih skozi razvoj organiziramo v adaptacijski sistem. Čeprav ostajajo prepričani, da je agresivnost kot gon primarno destruktivna, dokler se ne nevtralizira, dvomijo, da je destrukcija edini cilj tega gona. Pravi cilji so prepoznavni šele po vpletanju ego adaptacijskih mehanizmov, kažejo pa se v samoaktivnosti, odločnosti in obvladovanju, s čimer agresivnost pridobi adaptacijsko funkcijo.

Ugotovitve, da ima agresivnost adaptacijsko vlogo, so bile hitro sprejete, vnela pa se je razprava o vprašanju, ali je ta funkcija vrojena ali pridobljena. To je pravzaprav le nadaljevanje debate o tem, ali je agresivnost primarno konstruktivna ali destruktivna. Hartmann, Kris in Loewenstein so menili, da agresivnost prispeva k adaptacijskim zmožnostim sekundarno, po procesu nevtralizacije, in to tako, da podpira samoaktivnost, kontrolo telesa, kontrolo realnosti in strukturalizacijo nasploh. Poleg Adlerja, ki je dolgo sameval s svojim mnenjem, da je agresivnost konstruktivna sila individualizacije, Rankova (1949) na osnovi izkušenj z motenimi otroki zaključuje, da najdemo vsaj dva vidika agresivnosti – adaptacijski, ki sam po sebi ni destruktiven, in agresijo kot reakcijo na frustracijo. To drugo je tudi Solnit (1966) dvajset let kasneje videl kot destruktivno. Hendrick (1943, po Parens, 1989) je celo predlagal, da bi govorili kar o gonu obvladovanja. Kljub temu da so idejo vsi zavračali, je vse več tistih, ki menijo, da agresivnost sama po sebi ni destruktivna. Waelder (1956) in kasneje Stone (1971) sta opozorila, da brez ego aktivnosti, h kateri prispeva agresivnost, ne bi bilo aktivnosti nasploh. Od tukaj dalje lahko sklepamo, da je aktivnost primarno motorična, preko mišične aktivnosti pa se gradi spretnost, obvladovanje telesa, vztrajnost in ne nazadnje telesni self z občutki moči, kontrole in samozaupanja. Lantosova (1958) je kritizirala koncept agresivnosti, kakršen se vleče še od Freuda, češ da je agresivnost primarno destruktivna, usmerjena proti objektu in da se socializira skozi nevtralizacijo, s čimer je na razpolago ego. Kritizirala je tudi Hartmanna, Krisa in Loewensteina in predlagala dodatne raziskave. Sama je ocenjevala, da je adaptacijska vloga agresivnosti primarna. Podobnega mnenja je tudi Greenacerjeva (1971), ki je na podlagi neposrednega opazovanja otrok zaključila, da ima agresivnost korenine v »silah rasti« in se

manifestira v fizični aktivnosti. Solnit (1966, 1970) je šel še dalje. Opazil je, da otroci z znaki anaklitične depresije ali institucionalizirani otroci reagirajo z destruktivno iritativnim vedenjem (podobno vedenje opazimo pri hospitaliziranih v prvi fazi hospitalizma). Tako je tudi destruktivno vedenje interpretiral kot poskus adaptacije.

Raziskave Winnicotta (1950), Bella (1957), Spitz (1965-69) in Mahlerjeve (1965-75) govorijo v prid tem domnevam. Solnit (1972) je skušal revidirati obstoječo teorijo dveh gonov na ta način, da bi agresivni gon razumeli kot energijo, ki (na videz protislovno) podpre celo razvojne procese od oklepanja objekta do navezovanja, pomaga premostiti obdobja separacije, seveda pa se lahko agresivnost manifestira v destruktivnem ali konstruktivnem vedenju. Avtor opozarja celo na povezovanje z afekti na ta način, da otrok uživa ob tem, ko investira agresivnost v poskuse razvijanja motorične spretnosti in obvladovanja. Tem mnenjem so se pridruževali tudi ugledni psihoanalitiki. Heimannova in Valenstein (1972) poudarjata, da je normalno, da gre vsak otrok skozi razvojni sunek aktivnosti in samouveljavljanja. Podobno menita tudi Masud Khan in Joseph (po Parens, 1989). Vse glasneša so mnenja, da moramo razlikovati med agresivnostjo, ki se kaže kot aktivno prizadevanje, od destruktivnosti, ki se povezuje z afekti sovražnosti in mržnje.

Agresivnost je kot pojem postala nekakšen dežnik za mnoge oblike aktivnosti, za konstruktivno ali destruktivno vedenje, za takšne ali drugačne odnose, za pozitivno ali negativno čustveno doživljanje in odzivanje. Hkrati pa je kot fenomen tako zmuzljiva, da lahko raziskujemo le njene derivate v vedenju in doživljanju.

Raziskovanje agresivnosti

Do šestdesetih let prejšnjega stoletja temeljijo koncepti agresivnosti v psihoanalizi in psihoterapiji nasploh skoraj izključno na generalizacijah izkušenj iz kliničnega dela. Ko gre za vprašanja izvora in razvoja agresivnosti, je šibka točka ne le klinična situacija, ampak tudi retrogradno sklepanje. Od

del Spitzza, Mahlerjeve, Anne Freud in vse do danes pa se množijo raziskave agresivnosti, ki so plod neposrednega, longitudinalnega opazovanja otrok od njihovega rojstva. Toda tudi ta metodološki pristop ima svoje pomanjkljivosti. Predvsem omejuje število opazovanih otrok in vprašanje je, do kakšne mere so potem dovoljene generalizacije. Poleg tega lahko ob še tako dognanih sistemih opazovanja in ocenjevanja zajamemo samo manifestacije in derivate agresivnosti v doživljanju in vedenju. To nas postavlja v situacijo, da na eni strani opazujemo le fragmente, na drugi pa je tudi v ozadju teh toliko prepletenih dejavnikov, da sploh ni druge poti kot razmišljati po modelih »organizirane kompleksnosti«. Tako zopet trčimo ob dejstvo, da raziskovalna metodologija, ki sledi tem modelom (tudi za preučevanje osebne organizacije v celoti), šele nastaja. V sedanjem času se torej opiramo na številne interpretacije, ki jih še ni mogoče povsem preveriti. Kljub temu pa se je psihoanalitična teorija agresivnosti v zadnjih tridesetih letih močno spremenila. Rochlin (1973-82), Kohut (1977), Gunther (1980), Brenner (1982), predvsem pa Parens (1971-89) so avtorji, ki so se zapisali v to poglavje psihoanalize.

Rochlin (1973, 1982) je opozoril na povezavo med agresivnostjo in narcisizmom, ki je bila po Freudovi domnevi, da je agresivnost vpletena v nasprotje med objektivno ljubeznijo in samoljubeznijo ob fenomenih narcisizma, domala pozabljena. Rochlin je odkrival agresivne reakcije, kadar so naše narcisistične potrebe po (samo)spoštovanju ogrožene. Ne gre le za patološki, ampak tudi za zdravi narcisizem. Na podlagi svojih opazovanj zaključuje, da se odnos med narcisizmom in agresijo vzpostavi že zelo zgodaj v otroštvu, se razvije in stabilizira znotraj osebne strukture. Narcisizem in agresivnost potem krmilita človeške emocionalne izkušnje, tako da so nekatere manifestacije predvidljive: kadar je narcisistična potreba po samospoštovanju ogrožena in se pojavi grožnja, da bomo razvrednoteni in ponižani, se pojavi agresija. K sreči ta ni neizbežno destruktivna. Lahko podpre tudi koristne poskuse vzpostavljanja samospoštovanja in se pojavlja v obliki kreativnosti. Ta trditev ni daleč od Adlerjevega opazovanja potrebe po samopotrjevanju ali občutkih manjvrednosti, le da se Adler pač naslanja bolj na dinamiko kot na strukturni aspekt pri razumevanju osebnosti. Parens (1989) se strinja s tezo,

da nevarnost narcisistične rane sproža agresivni odziv, ta pa aktivnost, vendar že pri otroku opazamo z agresivnostjo podprto aktivnost izven območja narcisistične grožnje, ki prinaša otroku čisto veselje. Vprašanje ciljev agresivnosti tako še zdaleč ni razčiščeno. Nekateri avtorji vztrajajo, da obstaja tudi bes sam zase in to v intenziteti, ki terja razbremenitev. Kohut (1972, 1977) ga povezuje s prekinitvami narcisističnega transferja, v katerem človek skozi zrcaljenje in idealizacijo s strani objekta dobiva potrditev predstave o lastni veličini in vsemogočnosti. Tudi Shane (1982, po Parens, 1989) meni, da ne gre za vrojeno energijo, ki terja razbremenitev, ampak izkušnjo grozečega razvrednotenja, ki sproža bes, torej za izkušnjo preteklih razočaranj na nivoju selfobjektov. Temeljni cilj agresivnosti je gotovo podpora vzpostavljanju temeljnega selfa. »Agresija kot destrukcija je gotovo sekundarni psihološki fenomen...in ne manifestacija destruktivnega biološkega nagona« – meni Kohut (Parens, 1990, st. 100 in 101). Izvorna agresivnost, ki obstaja od začetka, je, ne glede na to, kako je primitivna, v službi vzpostavljanja selfa in se nedestruktivna oblikuje v odločnost, ki specifično, za vsako razvojno fazo, podpira samorazvoj. V primeru za razvojno fazo specifičnih in ponavljajočih se travm se spreminja in lahko tudi kronificira kot destruktivni bes. Kohut tako postavi agresivnost v okvire specifičnih razvojnih faz.

Gunther (1980) nadaljuje Kohutova razmišljanja in dodaja, da odločnost, ki spremlja samorazvoj, ne glede na ideacijo ali cilje, podpira tudi vrojeno predispozicijo za aktivnost, to je mišično aktivnost. Torej je odločnost odsev celotnega selfa v akciji. Zdrava odločnost podpira prizadevanje za dosežki in posameznika neizbežno vodi v primerjave in tudi tekmovanje z drugimi.

Brenner (1982, po Parens, 1989) je istočasno, ko je Rochlin povsem opuščal koncept agresivnega gona, polemiziral, češ da je koncept gonov korekten tudi v primeru agresivnosti. Dokazi, ki jih prinaša analiza nezavednih impulzov, se pri otrocih in odraslih podobno plete okrog potlačenih teženj, tako libidnih kot agresivnih. Toda agresivni se v glavnem pojavljajo kot težnja po akciji in ne »narediti nekomu nekaj«. Destruktivna agresivna težnja je vedno povezana z zgodovino nekih odnosov. Brenner meni, da je dobro agresivnost razumeti kot

energijo gona, čeprav je to teoretični konstrukt, da bi potem poleg transformacij razumeli tudi različne derivate.

Agresivnost in razvoj

Brenner (1982) trdi, da gon ni nič manj odvisen od izkušenj kakor drugi vidiki mentalnega življenja. Če srečanje dispozicij in izkušenj vodi v razvoj, potem je razumljivo, da se tudi agresivnost razvija, in to prepleteno z drugimi elementi strukture, predvsem še pod vplivom ega. Nekateri avtorji (Hartmann, 1939-56, Schur, 1966, Parens, 1973-89) opozarjajo na vlogo diferenciacije in hkrati časovnega zaporedja v pojavnosti libidnega in agresivnega gona in časovno vpletenega nabiranja izkušenj v zgodnjem otroštvu.

Morda je pretirano trditi, da predstavlja agresivnost samostojno razvojno linijo, gotovo pa podpira razvojni proces na mnogih razvojnih linijah. Razvojna linija od arhaičnega do zdravega narcisizma in linija separacije in individualizacije (ki se očitno prepletata), sta prvi, za katere je to mogoče reči. Brenner (1982) opozarja, da se agresivnost vpleta v strukturalizacijo ega nasploh in se hkrati s tem procesom spreminja skozi čas. Že dolgo je znano, da je veliko bolj prisotna tudi pri poteku procesa psihoseksualnega razvoja, kot nam je do danes to uspelo preveriti. Pomembno pa je vprašanje, ali se lahko razvija gon ali samo njegove manifestacije? Rochlin (1982) je našel sprejemljivo razlago – da se ustvarijo povezave med agresivnostjo in narcisizmom (lahko rečemo tudi med agresivnostjo in selfom), ki se spreminjajo skozi čas. Še več! Self določa tudi stanje naših potreb, teženj in izkušnje ob gratifikacijah in frustracijah. Rochlin meni, da je Freud zanemaril dejstvo, da agresivnost podpira otrokov (zdravi) narcisizem skozi iskanje ugodja in izogibanje neugodju na poti v princip realnosti. Če je potreben komentar, omenimo le to, da otrok skozi primerjave z drugimi, samopreverjanje in samoaktivnost, brez večje škode sprejme realne omejitve sebe kot bitja na tem planetu in v svojem socialnem okolju. Ne le da tako ohranimo samospoštovanje, aktivnost, odločnost, iniciativnost in kreativnost, ampak nato s pomočjo agresivnosti tudi

vzdržujemo kohezivnost selfa, dobre odnose in pripravljenost razreševati konflikte.

Parens (1990) je prvi, ki ob tem pomisli, da je pot z nivoja infantilnih sefobjektov do selfa kot koncepta v bistvu proces separacije in individualizacije, kot ga vidijo Mahlerjeva, Pine in Bergman. Tudi sam sem relativno zgodaj spregovoril o tem, da agresivnost očitno podpira separacijo in individualizacijo (Praper, 1993), saj so opisi, kako za fazo specifično podpira izgradnjo selfa, povsem primerljivi s fazami in podfazami separacije in individualizacije, kot jih opisuje Mahlerjeva – od simbiotične grandioznosti, preko kontraodvisne diferenciacije, ki že terja določeno odločnost, prakticiranja, v katerem nas definira akcija, do utrjevanja konstantnosti selfa.

Novejše raziskave

Rochlinovo kategorično odklanjanje koncepta agresivnosti kot vrojenega gona je motiviralo mnoge raziskovalce. Najprej mu zamerijo, da ne ponuja boljše konceptualizacije in da njegovo zlivanje pojma agresivnost s pojmom odločnosti in pa povezava izključno z narcisizmom nista sprejemljiva. Celotisti, ki se strinjajo s trditvijo, da agresivnost sama po sebi ni destruktivna, menijo, da vseeno ni eno in isto v vseh svojih manifestacijah, teh pa je veliko več, kot jih Rochlin omenja. Henry Parens, eden najbolj vztrajnih raziskovalcev človeške agresivnosti, meni, da ni dvoma, da agresivnost podpira (motorično) aktivnost samo po sebi (ne gre le za obrambno adaptacijsko vlogo) in prinaša veselje.

Parens gradi na predpostavki, da je agresivnost v osnovi nedestruktivna, se pa transformira v destruktivno agresijo, kadar zaradi naraščajoče frustracije pričenemo doživljati ekscesivno neugodje, Ne gre preprosto za regresijo na zgodnejše razvojne nivoje (ne)obvladanja agresije, ampak za njeno transformacijo zaradi resne grožnje integriteti selfa. Seveda pa lahko spremljajoča ego regresija in dinamika primarnega procesa sopogojujejo destruktivno odreagiranje. Pri svojem delu se Parens bolj opira na raziskave z

neposrednim opazovanjem otrok. Kritizira Brennerjevo mnenje, da analiza nezavednega sama prinaša dovolj dokazov. Tudi neposredno opazovanje ne daje čistih podatkov, so pa vsaj visoko relevantni, opazovanje in ocenjevanje pa ponovljivo. Parens je za osnovno izhodišče vzel Hartmannovo še dokaj klasično psihoanalitično teorijo, da se agresivnost, ki je prvotno destruktivna, z nevtralizacijo modificira in koristno podpre prilagajanje, ko ego prične delovati kot adaptacijska struktura. Na podlagi lastnega opazovanja ter raziskav drugih (Spitz, Emde, Metcalf, Weil, Mc Devitt – vsi v Parens, 1989) Parens zaključuje, da je to okrog 6. meseca starosti (to je čas vzpostavljene simbioze, prehoda v objektne odnose, začetek navezovanja). Toda Parens je s sodelavci odkril številne dokaze o tem, da že mnogo mlajši otroci kažejo potrebo in razvojni sunek raziskovati okolje, uveljaviti sebe v okolju, čeprav se lahko oprejo le na svoje senzomotorično funkcioniranje. Tukaj je seveda stvar interpretacije, v kolikšni meri to odseva ego težnje, na primer radovednost, in koliko nedestruktivne agresivnosti, verjetno pa prav povezovanje enega z drugim naredi otroka aktivnega. Kljub temu pa je longitudinalno naturalistično opazovanje Parensa in sodelavcev danes najbrž najbolj reprezentativna študija človeške agresivnosti.

Sodobni pogledi

Parens in sodelavci (1973-89, glej 1989) so se seveda zavedali omejitve, da lahko opazujejo in ocenjujejo le vedenjske manifestacije z derivati agresivnosti. Tako so v času opazovanja oblikovali štiri kategorije agresivnih vedenjskih manifestacij:

- *destruktivnost, povezano z neugodjem,*
- *neafektivno destruktivnost,*
- *nedestruktivno agresivnost,*
- *destruktivnost, povezano z ugodjem.*

Destruktivnost, povezana z neugodjem se kaže v dveh značilnostih – kot destruktivnost, ki je neločljiv sestavni del otrokovega vedenja in ni naučena, ampak temelji na vrojeni predispoziciji, in kot destruktivnost, ki je odgovor na

čustveno stanje neugodja. V obeh primerih gre za vedenje s tendenco uničiti, porušiti, vendar je v drugi varianti očitna zveza s stanjem neugodja. Najbolj očitne so reakcije besa, ki jih opazimo že pri zelo majhnem otroku in so tako tipične pri narcisistično motenih.

Neafektivna destruktivnost se tudi pojavlja v dveh značilnih vrstah vedenja – prva je zopet izraz primarne tendence uničiti strukturo in pri tem v vedenju ni opaziti afektivne komponente (prej radovednost) druga varianta agresivnosti je povezana s tipičnim vedenjem plenilca. Tovrstno agresivno vedenje je gotovo izraz samoohranitvenih teženj.

Nedestruktivno agresivnost najdemo v vedenju, ki za nekatere opazovalce niti ni agresivno, ker ne vključuje destruktivne komponente. Pa vendar brez agresivnosti ne bi bilo poskusov aktivno se poravnati, raziskovati okolje, pritegniti objekt in se ga oprijeti, hkrati uveljaviti svojo voljo; otrok ne bi poskušal prakticirati, obvladati in kontrolirati, pridobivati spretnosti.

Destruktivnost, povezana z ugodjem se zdiferencira po prvem letu starosti in je v bistvu zapoznela reakcija na neugodje. Najbolj tipične oblike takšnega vedenja se pojavljajo v nagajanju, roganju, s ciljem prizadeti drugega, včasih tudi kot norčevanje iz sebe samega. Takšno vedenje je možno šele potem, ko je ego dovolj čvrst, da zadrži reakcijo ob neugodju, otrok pa je sposoben diakritičnega zaznavanja.

Parens sam opozarja, da je njegovo opazovanje kategorij agresivnosti še vedno posredno – preko vedenja. Pomanjkljivo je tudi zato, ker je veliko vedenjskih vzorcev kombinacija opisanih kategorij, hkrati pa se vedenje tudi hitro spreminja. Zato tudi izurjeni opazovalci veliko vzorcev vedenja težko klasificirajo. Kljub temu pa je po tem sistemu mogoče razumeti mnoge fenomene agresivnosti.

Opazovanje podpira hipotezo, da obstajajo vrojene predispozicije agresivnosti. Nedestruktivna agresivnost, ki jo opažamo pri otroku že od rojstva, govori proti Freudovi drugi teoriji agresivnosti, izpeljani iz gona smrti.

Enačenje agresivnosti z destruktivnostjo nima podlage v raziskavah. Mnogi raziskovalci (Winnicott, Spitz, Solnit, Mahler – vsi po Parens, 1990) menijo, da obstaja vrojena, nedestruktivna agresivnost, ki se pokaže pri otroku že nekaj mesecev po rojstvu, veliko pred nevtralizacijo. Hkrati pa je očitno, da se že zgodaj pojavi destruktivna manifestacija agresivnosti, ki je neafektivna. Najbolj očitne so oblike, ki so povezane z iskanjem plena. Tudi sovražno destruktivnost opazimo pri še zelo majhnem otroku. Reakcije besa s poskusi povzročiti bolečino, uničiti objekt so opazni, preden se jih otrok nauči kontrolirati (kar zmore šele na pragu drugega leta starosti). Prevladuje pa prepričanje, da se sovražna destruktivnost ne pojavi spontano, ampak ob grožnjah izgube somatopsihične homeostaze, kasneje frustracije, ki sproža masovno neugodje. Te situacije pojasnjujejo situacije "praznjenja" napetosti. Tako se destruktivnost tudi povezuje z občutki ugodja. Seveda ni vsaka oblika agresivnosti klinično relevantna. Največ klinične pozornosti gotovo namenjamo sovražni destruktivnosti in nedestruktivni agresivnosti. Sovražna destruktivnost, povezana z neugodjem, se manifestira v destruktivnih akcijah in v afektih, kot so sovražnost, mržnja, jeza, bes. Prevladujejo mnenja, da pri tem ne gre kar za vrojeno destruktivnost, ampak prej za naučene povezave in agresivnost v službi obramb. Nedestruktivna agresivnost, za katero večina sodobnih raziskovalcev meni, da je vrojena, se prvenstveno kaže v samouveljavitvenih težnjah in v vedenjskih vzorcih, ki se utrdijo kot poskusi premagati ovire, v avtoplastični in aloplastični adaptacijski aktivnosti. Zakaj bi tudi ta oblika agresivnosti bila vredna klinične pozornosti? Vsiljuje se hipoteza, da je terapevtsko možno sovražno destruktivnost transformirati v nedestruktivno agresivnost, seveda le ob določenih pogojih – v vzpodbujajočih korektivnih odnosih, ob razvoju kontrolnih mehanizmov in zmožnosti za prenašanje frustracije.

Odprto ostaja vprašanje, ali je koncept gonov kot psihične energije še ustrezen. Brenner (1982) meni, da je hevristično dragocen in klinično uporaben. Čeprav je sposojen iz fizike, ne mislimo, da gre za fizično energijo. Psihična energija ima svojo kvantiteto (kar je Freud poudarjal do svoje smrti). Ne rečemo kar tako, da je nekdo "energičen". Ne nazadnje se kaže spomniti, da so fiziki pri poskusih razumevanja energij privlačnosti in odbijanja, ki

organizirajo tako makrokozmos kot mikrokozmos, že zdavnaj omeščali svojo znanost do hevristično organizacijskih modelov. In res nam koncept gona kot psihične energije pomaga razumeti številne transformacije agresivnosti. Vseeno pa Brenner predlaga preformulacijo Freudovega koncepta agresivnega gona. Zdi se mu upravičena trditev, da je agresivnost somatopsihičnega izvora, saj so očitne povezave z možganskim delovanjem. Toda, tako kot ne drži, da so erogene telesne cone izvor libida, tudi agresivnosti ne moremo razumeti mehanicistično povezane z nekimi organskimi sistemi, na primer z mišicami. Tudi če sprejmemo tezo, da gre v obeh primerih za podobno energetizirano obliko mentalnega življenja, ni sprejemljiva hipoteza o instinktu smrti.

To prepoznavamo po številnih manifestacijah libida in agresivnosti. Koncept libida in agresivnosti kot energije pojasnjuje naravo človekove temeljne motivacije. Problem je v tem, da lahko opazujemo in ocenjujemo le derivate in manifestacije teh energij v vedenju in doživljanju, zato ju mešamo z akcijo ali čustvom. Parens prav zato meni, da je koncept gonov kot energije zmuzljiv, čeprav nam pomaga razumeti fenomene investicije – zasedbe ali procese, kot je nevtralizacija.

Najbolje to dilemo izrazi Malcolm Pines (1990), ki sledi konceptu gonov kot psihične energije od Francisa Galtona v 19. stoletju, ko postavlja v zvezo ekonomijo energije in zmožnost za delo, preko Freuda, ki koncept energije povezuje z razvijajočo se nevrofiziologijo in teorijo osebnosti, v kateri energijo gonov vidi kot dejavnik strukturalizacije osebnosti, do Kernbergovega modela povezovanja gonov z afekti in drugimi mentalnimi reprezentacijami. Pines se sprašuje, ali ne bi bilo bolje slediti sodobnejši splošni psihologiji in, podobno kot George Klein (Pines, 1990, str. 9) metapsihološki jezik nadomestiti z izrazi kot *aktivnost* ali *odnos*, pri čemer oboje ostaja logično povezano z iskanjem ugodja in izogibanjem neugodju? Dilemo zaključuje tako, da sprejema nerešeno uganko, ki jo je William Blake (Pines, 1990, str. 15) izrazil z enim stavkom: "Energija je edino življenje in izvira iz telesa; in smisel je v zavezi in navzven usmerjeni energiji."

Kernberg (1984) zaključuje razpravo z mislijo, da četudi je koncept psihične energije le metafora, bi si jo morali ponovno izmisliti, da bi razumeli človekovo dinamiko.

Agresivnost se po mnenju večine avtorjev razvija. Pomembno je vprašanje, ali se razvija agresivnost kot gon ali se razvojno spreminjajo njene manifestacije. Splošno sprejeto mnenje je, da gre za kompleksne razvojne procese, ki se odvijajo odvisno od uglašenosti v objektivnih odnosih. Uglašenost v objektivnem odnosu deluje kot zaščita pred doživljanjem ekscesivnega ugodja, ki generira primitivno, sovražno destruktivnost. Pri tem seveda niso uglašeni odnosi, ki jih opisujemo kot nefrustrativne, ampak tisti, ki vključujejo optimalne, motivirajoče frustracije. Koncept nefrustrativnih odnosov (beri tudi vzgoje) ali neagresivne družbe je mit, ki se po pravilu sprevrže v svoje nasprotje.

V psihoanalitični konceptualizaciji dela težave dejstvo, da se epigeneza agresivnosti (kot menijo številni avtorji, od Anne Freud 1972, Solnita 1972, do Parensa 1989) ne vključuje dobro v teorijo psihoseksualnega razvoja, ki je bila postavljena na temelje libido teorije, čeprav sta se takrat Freud in Abraham dotikala mnogih agresivnih manifestacij. Po razvoju strukturne teorije, ego psihologije in teorije objektivnih odnosov in s tem s pomočjo uvedene metodologije neposrednega opazovanja otrok pa nastaja novo znanje, ki ga pač ne gre enostavno asimilirati v sicer še vedno relevantno teorijo psihoseksualnega razvoja. Neposredno opazovanje otrok s svojimi rezultati potrjuje Freudovo domnevo (1905, 1915), da se libidni in agresivni gon pojavita neodvisno vsak iz svojih korenin, izhajata iz ločenih vrojenih predispozicij, obstajata že ob rojstvu. Zdiferencirata se znotraj razvojne logike razvojnih faz (Praper, 1993). Če je ob rojstvu libidna naravnost ne samo otroka, ampak tudi objekta in celotnega odnosa dominantna po razvojni logiki, ki zahteva vzpostavljanje simbiotičnega odnosa, v katerem vzklije navezanost, potem bo pač ob prihajajočem prakticiranju, v času, ko se otrok ob dozorevanju progastega mišičevja pripravlja, da bo shodil, razvojno logična predominantna vloga nedestruktivne agresivnosti. Če bomo iskali stične točke s telesnim, bomo odkrili libidno zasedbo senzoričnih sistemov, ne zaradi diakritičnega zaznavanja, ampak cenestetičnega odpiranja odnosu, in kasneje

agresivno zasedbo progastih mišic, predvsem lokomotornega aparata, ki omogoča prakticanje. To nam pojasnjuje tudi fenomene "čistega veselja ob motorični aktivnosti", kot ga opaža Parens. Nadaljnja libidna in agresivna diferenciacija ter povezovanje enega z drugim potekata preko učenja, ponotranjanja in asimilacije izkušenj v objektivnem odnosu in zgodnjih odnosih nasploh.

Kakor je dozorevanje senzoričnih sistemov (še posebno oralno cenestetičnega) povezano s sunki diferenciacije libidnega gona, tako je dozorevanje funkcij progastih mišic povezano s sunki diferenciacije agresivnega gona. Napačno pa bi bilo tolmačenje, da so senzorične erogene cone izvor libidnega gona in motorični aparat izvor agresivnega gona. To hipotezo so raziskave ovrgle. Freudovo misel, da libido združuje in agresivnost razdružuje, je Emde (1989) na podlagi raziskav Mahlerjeve in sodelavcev prvi nadgradil z idejo, da agresivnost podpira proces separacije in individualizacije. Sam (Praper, 1993) sem na psihoanalitičnem kongresu na Dunaju prvič interpretiral povezanost libidne investicije, ki omogoča odnos preko točk spajanja, v katerem se formira tudi navezanost, in agresivne investicije, ki hkrati omogoča diferenciacijo, formiranje in ohranjanje individualnosti, ne da bi bilo potrebno pretrgati navezanost. Prav ta dvojnost v enem ločuje zrele in odrasle odnose, ki povezujejo ljudi ob ohranjanju razlik, od nezrelih, simbiotično odvisnih ali kontraodvisnih odnosov. Seveda tečejo razvojni procesi do zrelosti preko frustracij in ambivalence, katerih razreševanje je močno odvisno od strukturalizacije ega in obratno – strukturalizacija teče pod vplivom aktivnega uravnovežanja. Konflikt se gotovo najbolj zaostri v dinamiki analne faze, ki je hkrati obdobje utrjevanja kostantnosti (individualnosti), in se vedenjsko pri otroku kaže v obdobju silovite trme. O funkcionalni povezanosti libidne in agresivne dinamike pričča tudi logična povezanost med analnim samouveljavljanjem in postopna identifikacija s pravili, ki ji sledi samokontrola. Analnemu konfliktu (ostati v varnem območju in ugodju diade ali osvoboditi se) sledita ambivalenca falične faze in triadni konflikt, ko se uveljavita tabu incesta (v katerem prepoznamo konflikt libidne dinamike) in tabu paricida (v katerem prepoznamo agresivno dinamiko) psihološko povezana, ob tem pa ego omogoča razrešitev preko

prevzemanja odgovornosti. Ob tem se nam vsiljuje hipoteza, da je tabu paricida še bolj strašljiv kot tabu incesta, ker je bolj povezan s formiranjem ali razpadanjem družbenega sistema.

Zaključek

Pojma *agresivnost* ali *agresija* se vse do danes uporabljata neselektivno kot dežnik za vse mogoče manifestacije v našem vedenju in doživljanju. Obe izpeljanki semantično vključujeta oznako za nekaj slabega. Ta niansa se prenaša celo na izraze, kot so *storilnost*, *odločnost*, *uveljavljanje*, *tekmovanje*, *ambicioznost...*, ki prav gotovo označujejo manifestacije nedestruktivne agresivnosti. Spomnimo se samo oznak o "storilnostno naravnani šoli", ki so vedno v sozvočju z nečim slabim, čeprav sta učenje in delo možna samo ob angažiranju agresivne energije. Če je že potrebno vrednotiti z oznakami *dobro* ali *slabo*, najdemo veliko dokazov o tem, kako zavajajoča in demotivirajoča sta *nefrustrativna vzgoja* ali *nefrustrativna šola*, ki podpirata regresivno vztrajanje na nivojih principa ugodja in zato nista prav nič "prijazni".

Pomembno je razumeti, da se agresivnost skozi izkušnje vpleta v prakticiranje, v razvoj odločnosti, iniciativnosti, reševanje problemov, aktivnosti učenja, dela, kreativnosti. Po tej poti se agresivnost zdravo vpleta v strukturiranje osebnosti, v doseganje in vzdrževanje self kohezivnosti, v vzpostavljanje odnosa, v katerem smo sposobni razreševati konflikte in ambivalenco, smo lahko hkrati povezani in diferencirani, pri čemer nam ravno agresivnost pomaga pri vzpostavljanju in vzdrževanju meja, libidnost pa pri vzdrževanju odnosa, da so meje potem lahko funkcionalne. Ne le terapevtski, ampak tudi vzgojni in preventivni cilji so ob takšnih pogledih utemeljeni, kar je gotovo veliko bolj optimistično kakor terapevtski in filozofski nihilizem ob konceptu instinkta smrti.

Danes nam je v pomoč Parensov predlog (1989, str. 117), da agresivni gon razumemo skozi tri prepoznavne trende: *nedestruktivno agresivnost*, s ciljem uveljaviti se, vzpostaviti kontrolo in skupaj z ego razvojem obvladati svoj

položaj v okolju; *neafektivno destruktivnost*, ki je naravni izraz človeka, izvorno plenilca; in *sovražno destruktivnost* z osnovnim ciljem obvladati in kontrolirati ali celo uničiti drugega (objekt), ki se pojavi zaradi doživljanja ekscesivnega neugodja. Seveda pa smo s tem še vedno le na nivoju agresivnih manifestacij. Zato je po mojem mnenju še pomembnejše razumeti libidnost in agresivnost kot integrirano nasprotje, ki je ključnega pomena za samorazvoj. Torej ne gre le za socializacijo nasprotij, ampak za integracijo v en gestalt (Praper, 1993), sistem, v katerem libidna dinamika podpira povezovanje in navezovanje, in pri tem ne mislim le na medosebne odnose, ampak tudi na odnos z obdajajočo naravo, agresivna energija pa omogoča, da smo v tem okolju aktivni dejavnik, ki ima svoje ime in položaj. Naj to ilustriram z dogajanjem v terapevtski situaciji. V skupinskih oblikah psihoterapije je še posebej prepoznavno, kako pomembno je za vsakega člana doseči položaj, v katerem si omogoči izmenjavo z okoljem, tako da zmore izkoristiti terapevtsko skupino za samorazvoj in se hkrati zmore ponuditi drugim za iste namene. Libidnost in agresivnost sta ključni pri doseganju povezanosti ob vzdrževanju diferencirane individualnosti. Kadar ta nivo doseže celotna skupina, lahko govorimo o koherentnosti odnosov, v katerih je prepoznaven tudi sleherni posameznik. Če libidnost podpira našo *receptivnost*, agresivnost pa našo *reaktivnost* in nam oboje uspe uravnorežiti (pri tem sta razvojno vpletena tudi temperament in struktura ega), razvijemo dobro *odzivnost*. Naša odzivnost je lahko reaktivna ali proaktivna. Prva pokaže, v kako dobrem kontaktu smo z drugimi, druga pa izvira iz kontakta s seboj. Oboje skupaj omogoča boljšo ali slabšo izmenjavo z okoljem, ta pa je bistvenega pomena za naš obstoj.

V upanju, da smo se skozi kaos stoterih obrazov agresivnosti prebili do razumevanja agresivnosti in libidnosti po principu "organizacijskega modela" ali, če hočemo, "sistema", se lahko povrnemo tudi na vprašanje terminologije. Psihoterapevtski leksikon Laplanche in pontalis (1973, str. 17) priporoča bolj premišljeno rabo izrazov: *agresivnost* naj bi označevala izvorno, nedestruktivno in neafektivno energijo, ki se izraža v tendenci uveljaviti se z aktivnostjo in podjetnostjo, medtem ko bi izraz *agresija* uporabljali za

destruktivnost kot stanje duha, ki se kaže v vedenjskih manifestacijah in sovražnih čustvih.

VIRI:

Bell A. (1957): *Contribution to Panel on Theory of Aggression*. Journal of American Psychoanalytical Assoc., 5:556-63.

Bradač (1972-90): *Lartinsko slovenski slovar*. Državna založba slovenije, Ljubljana.

Brenner C. (1982): *The Mind in Conflict*. International Universities Press, New York.

Dokler (1915): *Grško slovenski slovar*. Knez Škof. zav. Sv. Stanislava, Šentvid nad Ljubljano.

Emde R. N. (1989): *Toward a Psachoanalytic Theory of Affect: I The organizational Model and its Propositions*. V: Greenspan in Pollock, *The Course of Life*, (Vol. I. str. 165-91), International Universities Press, Madison, Connecticut.

Freud A. (1972): *Comments on Aggression*. International Journal of Psychoanalysis, 53:163-71.

Freud S. (1905) *Three Essays on the Theory of Sexuality*. Standard Edition, 7:123-243, Hogarth Press, London.

Freud S. (1914): *On Narcissism: An Introduction*. Standard Edition, 14:69-102, Hogarth Press, London.

Freud S. (1915): *Instincts and Their Vicissitudes*. Standard Edition, 14:69-102.

Freud S. (1920): *Beyond the Pleasure Principle*. Standard Edition, 18:1-64, Hogarth Press, London.

Freud S. (1923): *The Ego and the Id*. Standard Edition, 19:3-66, Hogarth Press, London.

Freud S. (1926): *Inhibitions, Symptoms and Anxiety*. Standard Edition, 20:75-175, Hogarth Press, London.

- Freud S.** (1930): *Civilization and its Discontents*. Standard Edition, 21:59-145, Hogarth Press, London.
- Greenacre P.** (1971): *Notes on the Influence and Contribution of Ego Psychology to the Practice of Psychoanalysis*. V: Mc.Devitt in *Settlage: Separation – Individuation: Essays in Honor of Margaret S. Mahler 171-200*. International Universities Press, New York.
- Gunther M.** (1980): *Aggression, Self Psychology and the Concept of Health*. V: Goldberg: *Advances in Self Psychology*. International Universities Press, New York.
- Hartmann H.** (1939/58): *Ego Psychology and the Problem of Adaptation*. International Universities Press, 1958, New York.
- Hartmann H., Kriss E., Loewenstein R. M.** (1946): *Comments on the Formation of Psychic Structure, the Psychoanalytic Study of a Child*. International Universities Press, 3/4: 9-36, New York.
- Heiman P., Valenstein A. F.** (1972): *The Psychoanalytical Concept of Aggression: An Integrated summary*. *International Journal of Psychoanalysis*, 53:31-35.
- Kernberg O.** (1984): *Object Relations Theory and Clinical Psychoanalysis*. Jason Aronson Inc. Northvale, New Jersey, London.
- Kernberg O.** (1990): *Sexual Excitement and Rage: Building Blocks of the Drives*. Predstavljeno kot predavanje na letnem srečanju "Sigmund Freud" na Dunaju.
- Kohut H.** (1972): *Thoughts on Narcissism and Narcissistic Rage*. *The Psychoanalytic Study of the Child*, 27:360-400. International Universities Press, New York.
- Kohut H.** (1977): *The Restoration of the Self*. International Universities Press, New York.
- Lantos B.** (1958): *The Two Genetic Derivations of Aggression With the Reference to Sublimation and Neutralization*. *International Jour. of Psychoanalysis*, 39: 116-20.

- Laplanche J., Pontalis J. B.** (1973): *The Language of Psychoanalysis*. W. W. Norton & Company, New York, London.
- Parens H.** (1989a): *Toward a Reformulation of the Psychoanalytic Theory of Aggression*. V: Greenspan in Pollock, *The Course of Life*, (Vol. I. str. 83-127), International Universities Press, Madison, Connecticut.
- Parens H.** (1989b): *Toward an Epigenesis of Aggression in Early Childhood*. V: Greenspan in Pollock, *The Course of Life*, (Vol. I. str. 129-161), International Universities Press, Madison, Connecticut.
- Pines M.** (1990): *Psychological Aspects of Energy*. *Holistic Medicine*, Vol. 5 (5-15).
- Praper P.** (1993): *Libido, Aggression and Aggressiveness*. *Psihološka obzorja*, vol. 2, št. 1 (81-88), DPS Ljubljana.
- Praper P.** (1999): *Razvojna analitična psihoterapija*. Inštitut za klinično psihologijo, Ljubljana.
- Rank B.** (1949): *Aggression*. *The Psychoanalytic Study of a Child*, $\frac{3}{4}$: 43-8. International Universities Press, New York.
- Rochlin G.** (1973): *Man's Aggression: The Defense of the Self*. Gambit, Boston.
- Rochlin G.** (1982): *Aggression Reconsidered: A Critique of Psychoanalysis*: *Psychoanalytical Inquiry*, 2:121-32.
- Schur M.** (1966): *The Id and the Regulatory Principles of Mental Functioning*. International Universities Press, New York.
- Solnit A. J.** (1966): *Some adaptive functions of Aggressive Behavior*. V: Loewenstein, Newman, Schur in Solnit: *Psychoanalysis: A General Psychology*, 169-89. International Universities Press, New York.
- Solnit A. J.** (1970): *A Study of Object Loss in Infancy*. *The Psychoanalytic Study of a Child*, 25:257-72. International Universities Press, New York.
- Solnit A. J.** (1972): *Aggression: A view of Theory Building in Psychoanalysis*. *Journal of American Psychoanalytical Assoc.*, 20:435-50.
- Spitz R.** (1969): *Aggression and Adaptation*. *Journal of Mental Disorders*, 149:81-90.
- Stone L.** (1971): *Reflections on the Psychoanalytic Concept of Aggression*. *Psychoanalytic Quart.*, 40:195-244.

Waelder R. (1956): *Critical Discussion of the Concept of an Instinct of Destruction*. Bulletin of Philadelphian Association of Psychoanalysts, 6: 97-109.

Winnicott D. W. (1950): *Aggression in Relation to Emotional Development*. V: Collected papers: Through Paediatrics to Psycho-analysis (1958), 204-18. Basic Books, New York.